

અલિ દા ન

: એક નાટિકા :

અવેશચંદ મેઘાણી.

: પ્રકાશક :

ધી ન્યુ ઇરા સ્ટુડીઝ, મુંબઈ ૭.

૮ : ૬ : ૩૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ.સ.દાવાદ
ગુજરાત કૌપીરાબિટ વિભાગ
૧૫૬૨૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાબિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૬૨૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અભિદાન

વિષય ૬-૨

આભાર.

જૂના શ્રી મેઘાણીને ગભારી શાળાનું કોઇ ખાળક ભાગ્યેજ ઓળખ્યા 'વગર રહી શક્યું' છે. ખાલિકઓએ આ ન્હાની નાટિકા રંગભૂમિપર ભજવવાની ઇચ્છા બતાવી. શ્રી૦ મેઘાણીભાઈએ તુરતજ એ નાટિકા પ્રગટ કરવાની રજા આપી અમને આભારી કર્યા છે. આવીજ બીજી અનેક નાટિકાઓ ભાઈખેનોને મળે એવી મહેચ્છા.

મગનલાલ વ્યાસ,
ન્યુ ઇસ સ્કુલ: પ્રિન્સિપાલ

નિવેદન.

નાટિકા અથવા સંવાદનું સાહિત્ય-ક્ષેત્ર મારે માટે તદ્દન નવુંજ છે. ખેડેનોની પ્રેમલ હઠને અધીન બની આ નાટિકા મેં લખી છે. આવી કૃતિને ઉચ્ચ સાહિત્યની તુલામાં તોળવા ન એસવા મિત્રોને મારી વિનંતિ છે.

કન્યાઓ માટેના ભજવવા લાયક, કલાત્મક તેમજ ઉચ્ચગામી નાટ્યસાહિત્યની અત્યારે પ્રવર્તતી દરિદ્રતાનો પ્રશ્ન ઘણાના મનમાં વલો-વાઇ રહ્યો છે. સંવાદો ભજવવાની તીવ્ર ભૂખ કન્યાઓમાં બગી ઉઠી છે. શિક્ષણ સાહિત્યમાં નાટ્યસાહિત્યની મહત્તા અજાણી નથી; એટલે સામાજિક ઘટનાઓને સ્પર્શતું આવું નાટ્યસાહિત્ય લખી લખાવી પ્રસંગોપાત પ્રકટ કરવાની ફરજ ઘણાને દિલે વસી છે, તેનુંજ આ પરિણામ છે.

ભાવનગર:

ઝવેરચંદ મેઘાણી.

ખલિ દા ન.

પ્રવેશ ૧ લો.

[નગરના બહાર બગીચાને એક ખુલ્લે કસરતનો અખાડો : આબુ-ખાબુનાં બે ઝાડને થડ પવનકુમાર હનુમાનજીતિનું ને હંસવાહિની સસ્સ્વતી દેવીનું, એમ બે ચિત્રો : નગરની જગબત્રીસીએ ચડેદી સ્વયંસેવિકા યશોધરા પોતાના બન્ને હાથની આંગળીએ પોતાનાં બે નાનાં લાઇ ખંડેનને વળગાડીને એ સ્થળે આવે છે. આવતાં આવતાં રસ્તે વાર્તા ચાલે છે.]

ગદાધર:—[નાનો લાઇ, જેના હાથમાં એક બંદુકડી છે] પછી શું થયું ખંડેન ?

યશોધરા:—પછી ભરકચેરીમાં દુર્યોધને દ્રૌપદીને કહ્યું કે ‘ આવ મારા ખોળામાં બેસ. ’

માલતી:—[નાની ખંડેન, જેના હાથમાં લાલો છે] હાં, એવું કહ્યું ?

યશોધરા:—હા, અને દ્રૌપદીજીએ શું જવાબ દીધો ? બાલો છો ?

ગદાધર:—શું દીધો ?

યશોધરા:—જવાબ દીધો કે તારા ખોળામાં તો મારા સ્વામી ભીમની ગદા બેસશે.

માલતી:—એટલે શું ?

યશોધરા:—એટલે ખીલું શું ? કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ભીમે ખરાબર દુર્યોધનના ખોળામાંજ ગદાએ મારી મારીને એ પાપીના ખાલુ લીધા.

ગદાધર:—શોખાસ દોસ ભીમ ! તારી ગદા જો મારા હાથમાં હોત તો હું પણ પેલા પદ્માવતીને કેડય લાંગી નાખત.

યશોધરા:—શા માટે ?

ગદાધર:—એ રાજ સાંજે એની ગાડીમાં બેસી નદીકાંઠે માલતી બેઠેન પાણી ભરે છે ત્યાં ઉભો રહે છે. એકવાર તો એ પાપીની ગાડી આડી પડી, તે રમા માશી અને વસુ ક્રીનાં બેડાં ફૂટ્યાં. પણ હું શું કરું ? મારી કને ગદા નથી ને ?

યશોધરા:—પણ ભાઈ, પહેલાં ગદા ઉપાડવા જવો તો થા ! બેચું આ ચિત્ર ?

ગદાધર:—કેનું ?

યશોધરા:—હનુમાન જતિનું—

માલતી:—દરિયો તરીને સીતાજીને શોધી આવ્યા એજ હનુમાન જતિ ને ?

યશોધરા:—હા, અને માલતી, જે આ સરસ્વતી માતા: દુનિયાના લોકોને વિદ્યા આપવી હતી તે અખંડ કુમારિકા રહ્યાં છે. હજુ નવી નવી વિદ્યા દેતાંજ જાય છે. થાકતાંજ નથી. ઘરડાં થતાંજ નથી. સદાય બાલુકે વેશે.

માલતી:—એવાં થવું તો મનેય ગમે.

ગદાધર:—ને મને તો હનુમાનજી જેવા થવું ગમે.

યશોધરા:—એમ ? તો ચાલો, ખન્ને જણાં ઘીના દીવા કરી, અં ચિત્રો સામે પ્રત કરો જોઈ !

[ત્રણે ભાંડરડાં આરતીનાં ધૂપદીપ અને કુલોની તળવીજ કરે છે, એ વખતે બે પરણેલી પુરનારીઓ એક ખુણેથી દાખલ થાય છે, અને છુપી છુપી અંગળી ચીંધી વાતો કરે છે.]

વજ્રકુંવર:—આને ઓળખી હેમી ?

હેમકુંવર:—કોણ છે ?

વજ્ર:—પેલી જસુડી, ખરાખર માંડવા નીચે જેના મોંઠળ છુટયા'તા.

હેમ:—અરે હા, પેલી વરમાળા તોડીને ભાગી હતી એ ને ? એ બહુ ભણેલી ને ?

વજ્ર:—ના, ના. વરમાળા તોડવાની વાત તો જૂઠી છે, અને એ

બિચારી તો કાંઈ બહુ બણેલી બણેલીએ નથી. ગાયના ઉપલા દાંત જેવી છે.

હેમ:—ત્યારે શું થયું 'તું' ?

વજ:—થયું તો એમ કે એનાં માબાપ ગુજરી ગયા છે. એના કાકા-મામા એની મિલકતના દ્રસ્ટી બુવા છે. કાકામામાને જોઈતા'તા' રૂપિયા, એટલે તેઓએ જસુને માટે એક અલગ શેગિયો વર ગોત્યો. જસુએ મહાજનને ત્રણવાર અરજી કરી, પણ એનાં કાકા-મામાએ અરજીઓ પહોંચવા જ ન દીધી. જસુને ઓરડામાં પૂરી રાખી. કહ્યું કે બહુ બોલીશ તો જીવતી સળગાવી દેશું. ગરીબ જસુ ગાય દોરાય તેમ દોરાઈને માંડવે પરણવા બેઠી. તે વખતે મહાજને એને રડતી સાંભળી. મહાજનના બુવાનિયા સહુ ઉભા થઈ ગયા. બોલ્યા કે જો જસુને જોરાવરીથી પરણાવશો તો ખૂનો થઈ જશે.

હેમ:—અરે વાહ રે ! મહાજનમાં આવડી દયા ક્યાંથી આવી ગઈ ? પછી ?

વજ:—પછી જસુને કહ્યું કે 'ઉઠ ખંડેન ! તું અમારી દીકરી છો' અને જસુ વરરાજને 'લાઈ' કહીને મહાજનની સાથે ચાલી નીકળી.

હેમ:—અને વરે તોફાન ન કર્યું ?

વજ:—ના. એને તો મહાજને સારી પેઠે સંભળાવ્યું. અને એણે પણ જસુને 'ખંડેન' કહી કાપડું કર્યું. બહુ પસ્તાયો !

હેમ:—અને જસુના કાકામામા શું બોલ્યા ?

વજ:—એ રોયાઓને તો દયાનો છાંટોય ન મળે. એણે જસુને પહેર્યે લુગડે કાઢી: એને ગને એના આ બે નાનાં ભાઈ ખંડેનને.

હેમ:—હવે પેટ શી રીતે ભરે છે ?

વજ:—દડીઆ વાળીને, છાયલાં છાંપીને, અગરબત્તી વણીને.

[પૂજનની સામગ્રી તૈયાર થઈ રહે છે અને યશોધરા પોતાનાં ભાઈ ખંડેન સમેત નીચેનું ગીત ગાતી ગાતી ભગવાન માણતિની આરતી ઉતારે છે.]

જય માણતિ મહાવીર, હુષ્ વડે સ્તવીએ,

આપ એક વજાંગ, જઈ પહોંચ્યા રવિએ;

જય વીર મહાવીર !...૧

શ્રીકૃષ્ણે તો ગિરિવર, આંગળી પર ધરિયો;
આપ તો ગિરિવર લાઈ વળી. કૂદી ગયા ઢરિયો;
જય વીર મહાવીર !...૨

રામકૃષ્ણ શિર ઉપર, રથમાં ધ્વજ માંહિ,
આપ રહ્યા તેમ રહેજો, આ અમ ભુજમાંહિ;
જય વીર મહાવીર !...૩

અમર વેદીના જ્ઞાતા, બટુક બ્રહ્મચારી,
આપનું બધું બળ ગ્રહેવા, કરજો અધિકારી;
જય વીર મહાવીર !...૪

આપ હૃદયમાં રામ, જેમ અખંડ રમે,
ઉભય આપ તનમનમાં, રહો કહી સર્વ નમે;
જય વીર મહાવીર !...૫

[આરતી પૂરી થયે તેઓ એક પથર પર બેસે છે. અને યશોધરા
લાઈ બેનને નાની બંદુક વતી એક ઝાડ પરનું નિશાન તાકતાં શીખવે છે]

યશો:—[લાઈને બતાવે છે] જો ગદુ ! બંદુક આમ બલાય. નીકર
ખભાને ધક્કો લાગે અને નિશાન ચૂકી જવાય.

[ગદાધર નિશાનને સ્થિર દૃષ્ટિએ તાકવા મથે છે.]

હેમ:—ઓ મારા આપ ! આ વળી ક્યાંથી શીખી ? ખેરાની જાતથી
આવું થાય ?

વજ:—આજકાલ તો ન થાય એટલું ઓછું છે !

હેમ:—પણ એ શીખી ક્યાંથી ?

વજ:—એના આપ સુરનગરમાં કારભારી હતા. ત્યાંની રાજકુંવરીઓ
જંગલમાં જઈને ઓઝલ કાઢી નાખી પછી ઘોડેસવારી ને
નિશાનખાજી શીખતી. જસુ પણ ત્યાં સાથે જતી.

હેમ:—તે હવે આ શું લઈને બેઠી છે ?

વજ:—લાઈ બેનને ઉછેરવાનું લઈને.

હેમ:—પણ આખો જન્મારો આમ જાશે ખરો ?

વજ:—એ કહે છે કે સ્ત્રીઓને માથે દુઃખના ડુંગરા ચડ્યા છે, તે
ઉતારવા હું મથ્યા કરીશ.

હેમ:—અરેરે માડી ! કોણ જાણે શું થયું બેઠું છે ! સ્ત્રી બાપડી મથી મથીને કેટલું મથશે ? અજવાળી તોયે રાત ને ?

[એ સમયે નળખાતાનો પટાવાળો ખભે ચપરાસ અને હાથમાં લાકડી લઈને હાકોટા કરતો આવે છે.]

પટાવાળો:—ચાલો ! ચાલો ! જલ્દી કરો ! ટાંકી બંધ કરી દેવી છે. ચાલો નીકળો, નીકર બેડાં લઈ લઈ છું.

વજ:—ઓય બાપ ! વાતવાતમાં ખબરજ ન રહી ! દોડો, દોડો બહેન, નીકર પાણી વિનાનાં રહી જશું. અને આ મારા રોચા જમદૂતને તો દયા જ નહિ આવે, હાલો.

[બંને જણીઓ બેડાં લઈને દોડી જાય છે અને તૂર્તજ બે પનિચારીઓ લડતી લડતી બહાર નીકળે છે.]

બ્રાહ્મણી:—તે કાંઈ તારા બાપનો નળ છે ?

કણબણ:—હવે બેસ બેસ બાપ વાળી ! હમણાં જમાદારને બેલાવીશ તો બેડું ચ આંચકી જશે. ખબર છે ? એને અમે પૈસા દઈએ છીએ.

બ્રાહ્મણી:—એટલે એક તો નળે મારો વારો જ ન આવવા દેવો, ને ઉપર જતું બેડું આંચકવું ?

કણબણ:—વારો મારો વળી શાનો ? બળુકી હોય ઇ ભરી લ્યે. તારા સાડ નળ કાંઈ રાત બધી બેડો નહિ રહે.

બ્રાહ્મણી:—એટલે તું આડી પડીને આઠ આઠ બેડાં ભરી લઈશ, અને મારે અહિં આ ટીપું પાણી વિના દા'ડો આથમશે, એમને ? અરે ભુ'ડી ! મારે ઘેરે છોકરાં રોતાં હશે.

કણબણ:—ભુ'ડી તારી જે હોય તે ! બોલ્યા વિનાની રેજે, નીકર બેડું મારીશ માથામાં.

બ્રાહ્મણી:—તારે એકલીનેજ હાથ હશે; ને અમારા હાથ લાંગી ગયા હશે ખરું ?

કણબણ:—આ લે ત્યારે [એટલું કહી બ્રાહ્મણીને ગાગર મારે છે. યશોધરા વચ્ચે પડીને કણબણના હાથ ઝાલે છે.]

યશો:—[પટાવાળાને] અરે ભાઈ, તું ઉભો ઉભો હસી શું રહ્યો છે ?
આટલો વહેલો નળ બંધ કરીને બાઈઓનાં માથાં શીઠ ફાડાવછ ?

પટાવાળો:—ત્યારે કોરેકોરાં કેમ પાણી ભરવા હાથ્યાં આવે છે ?
અમારેય પેટ હોથને બાઈ ?

[તે વખતે રાજનો ઇજનેર આવે છે.]

ઈજનેર:—[પટાવાળાને] આ ટાંકીમાં નકામું પાણી વપરાય છે. કાલથી
ત્રણ ચકલીઓ બંધ કરજો.

યશો:—[સામે આવી] અરેરે સાહેબ, આવો હુકમ ? આમ તો
જીવો ! એાછી ચકલીઓને લીધે તો આઠે પહોર બિચારી
સ્ત્રીઓ કળુઆ માંડે છે. એના વખતના વ્યયનો તો વિચાર
કરો ! અને એનાં બાળ બચ્ચાં ઉપર તો ક્યા રાખો ! આવે
બળબળતે વૈશાખ મહિને બાઈઓને ન્હાવા ધોવાની તો સગવડ
નહિ, પણ પીવાના પાણીનો યે આટલો ત્રાસ !

ઈજનેર:—જીઓ બાઈ ! તમે સમજો નહિ. પણ અમારી પાસે તો
બધી હિસાબે વાત છે. હિસાબ ઉપરવટ કેમ જવાય ?

યશો:—અરે સાહેબ ! પાણીનોયે હિસાબ !

ઈજનેર:—હાજ તો બાઈ ! તમે પાણીની ઉઠાઉગીરી ચલાવો એ
કાંઈ ચાલી શકે ? દરેક માણસ લીઠ રોજના પાંચ લોટા પીવાના,
that means પાંચ રતલ પીવાનું પાણી, પાંચ રતલ ન્હાવાનું:
એ રતલ પોતીયું નીચોવવાનું: equal to total...

યશો:—ભાઈ ! આવું તમારું ભણતર ?

ઈજનેર:—કરકસર ! કરકસર કરીને અમારે રાજને બચત બતાવવીજ
જોઈએ બાઈ ! પાણીમાં ને ધૂળમાં—અને હવામાં પણ કેમ
નહિ ! નહિ તો રાજ ડૂલ થઈ જાય. ફૂવામાં પાણી ખૂટી જાય,
બહો છો ?

યશો:—ભાઈ, તમે આટલું ભણતર ભણ્યા છતાં સાચા ફૂવા ગાળવાને.

ખઢલે કે તળાવોમાં નદીઓ વાળવાને ખઢલે લોટા લોટા પાણીનોજ
હિસાબ કર્યો કરશે !

ઇજનેર:—તમને હિસાબની ગમ નથી તેથી જ આમ બોલો છો. જાણો
છો બાઈ, પચાસ વર્ષે આ મુલક મારવાડ જેવો નિર્જળો
થઈ જશે ?

યશો:—નિર્જળો થશે તો તે પ્રભુની અવકૃપાથી નહિ, પણ તમારી ઉંધી
કરકસરથી સાહેબ !

ઇજનેર:—Stupid woman ! કેવી નાદાન ઓરત ! એને શી ખબર
હિસાબની વાતની ? ઉદ્વૃત બાઈ, હિસાબ કરતાં શીખો. પછી
તકરાર કરવા આવો. નહિ તો જાઓ ગામડામાં રહેવા. અથવા
રીતસર અરજી કરવી.

યશો:—ગામડાંનો ત્રાસ ક્યાં આથી ઓછો છે ? ત્યાં તો બાઈઓ કૂવાની
અંદર રાંઢવું બાંધીને ઉતરે છે ને છાલીયે છાલીયે પાણી ભરે છે
તમે અરજી આપવાનું કહો છો, પણ બાઈ માણસોથી એ શી
રીતે બને ?

ઇજનેર:—ન બને તો હું શું કરું ? તમે કાંઈ મને પગાર આપો છો,
બાઈ ? પગાર તો રાજ આપે છે.

યશો:—રાજ ને રૈયત બુઢાં છે કે સાહેબ ?

ઇજનેર:—ખેશક: [સ્વગત] જરા બોલકણી લાગે છે !

[ઇજનેર ચાલ્યા જાય છે.]

યશો:—આજ તો તમો ચાલ્યા જાઓ સાહેબ, પણ હું તમને નહિ છોડું.
યાદ રાખજો, અમારી સ્ત્રીજાતિને તમે દેવીમાંથી ડાકણ બનાવી
રહ્યાં છો. ખડેનો ! ઇશ્વરની દુહાઈ છે તમને, તમે વઢવાડ ન કરો.
આપણાં સહુનાં લાગ્ય નબળાં છે, એટલે પુરૂષવર્ગને આપણા
સંતાપો સમજતાજ નથી. અને રાજકારભારમાં તો સ્ત્રીને
સ્થાન નથી. છતાં તમે ધીરજ ધરો.

કલુબલુ:—ધીરજ શું ધરે કપાળ ?

પ્રાદ્ધાણી:—અરે ખડેન ! રોજ રોજના ધડાકા ! ધીરજ તે કેટલીક હોય ?

યશો:—સીનો અવતાર એટલેજ અખંડ ધીરજ, ખડેનો ! આપણે તો તપેશ્વરીઓ કહેવાઈએ. આપણે અકળાશું તો જગત ટકશે કેમ ? નેધ આ ધરતી ? કેવી મુંગી મુંગી ભાર ઝીલે છે ! નેધ આ વનસ્પતિ ? કેવી પવન, પાણી, ને તડકાના સપાટા સહે છે ! નેધ આ ગાય કપાઈ નય તોયે ભાંભરે છે ! એ બધી સ્ત્રીની નતો છે. આપણે સૌએ તો સાથે રહીને પરસ્પરનાં દુઃખમાં ભાગ લેવાનો હોય.

[બંને સ્ત્રીઓ નય છે.]

યશો:—ચાલો ગદુ, ચાલો માલતી.

માલતી:—હું ખડેન ! ઇજનેરની વહુ ઇજનેરને કાંઈ નહિ કહેતી હોય ?

યશો:—ઇજનેરની વહુને પાણી ભરવા નથી આવવું પડતું ખડેન; એને તો ઓરડે ઓરડે નળ ખરા ને ?

ગદાધર:—મારી પાસે ભીમની ગદા હોત !

યશો:—તો શું, ગદુ ?

ગદાધર:—તો હું આ ઇજનેરનું માથુંજ ભાંગી નાખત.

યશો:—ના, ના, વીરા ! એવું ન થાય હોં ! એ બિચારો કાંઈ અંતરથી દુષ્ટ નથી; સાચો દોષ તો એના ભણતરનો છે. એ કરતાં તો તું ઝટ ઝટ ભણીને ઇજનેર બની જા, અને પછી આ ગામમાં ઘણાં બધા નળ, ઘણાં બધા તળાવો, ઘણી બધી ગદ્ગદો, બાંધજે હો !

ગદાધર:—હા, હા, આ ગામમાં શું, પણ એકએક ગામમાં બાંધી દઈશ.

યશો:—શાખાસ મ્હારા ભાઈલા ! શાખાસ !

[ત્રણે જણાં નય છે.]

પ્રવેશ ૨ નો.

[યશોધરાના ઘરનો પાડોશ: યશોધરા કુળીમાં વાસીદું વાળે છે: ગદાધર ઝારી વતી એ વાળેલી ભોંય પર પાણી છાંટે છે: એ ઉપર માલતી કંકુના સાથીઆ પૂરે છે: સાથેસાથ ત્રણે જણા પ્રભાતીયું ગાય છે.]

ભાગીયે સ્થુન્નથ કુંવર, પાંછી બન ખોલે,
 ચંદ્રકિરન શીતલ ભઈ, ચક્ર પિય મિલન ગઈ,
 ત્રિવિધ મંદ ચલત પવન, પલ્લવ દુમ ઓલે—ભાગીયે
 પ્રાત ભાનુ પ્રકટ ભયો, રજનિકો તિમિર ગયો,
 ભૂંગ કરત ગુંજ ગાન, કમલન ફલ ખોલે—ભાગીયે
 પ્રજ્ઞાદિક ધરત ધ્યાન, સુર નર મુનિ કરત ગાન,
 ભગનકી ખેર ભયી, નયન પલક ખોલે—ભાગીયે
 તુલસીદાસ અતિ આનંદ, નિરખીકે મુખારવિંદ,
 દીનનકો દેત દાન, ભૂષન બહુ ખોલે—ભાગીયે

[ગાતાં ગાતાં ગદાધર ને માલતી ચાલ્યાં જાય છે અને પાસેના
 ઘરમાંથી કણબીની એક આંધળી ડોશી લાકડીને ટેકે બહાર આવે છે.]

ડોશી:—જમુ બે....નો !

યશો:—કાં માંજી ! સવાર પડયું ? [એમ પૂછતાં પૂછતાં ડોશીના હાથ
 જાલી પાંખાળે છે.]

ડોશી:—મ્હારે તો ખંડેન, સવાર પડયું ન પડયું બેય સરખું. મારે
 તો જમુ ખંડેન ખોલે એટલે સોનાનો સૂરજ ઉગે.

યશો:—માજી રાતમાં રેતા'તાં કેમ ?

ડોશી:—બાપા, ભાઈએ મીલનાં સંચામાં આંગળાં વાઢ્યાં ને એની નોકરી
 તૂટી ગઈ. હવે ખાવું શું ? રળનારું કોઈ ન રહ્યું. [એમ
 કહીને ડોશી રડે છે.]

યશો:—અરે બિચારા ભાઈ ! રેવો મા માજી, વહુને હું ઢકી કરતાં
 ને છાયલાં છાપતાં શીખવીશ.

ડોશી:—અરેરે બેટા ! વહુ તો ગઈ.

યશો:—[ચમકીને] ક્યાં ગઈ ?

ડોશી:—ઝલ રાતે ભાગી ગઈ.

યશો:—કોની સાથે ?

ડાશી:—શી ખબર માડી ! માણસ કહે છે કે મોટરમાં નાખીને કાઢક મુંગલા જેવા લઈ ગયા. હવે મારું શું થશે ભગવાન ! ઘણુંય ગામડે સુખે ખેડી ખાતાં : પણ દરબારે જમીન આંચકી લીધી, ને અમને શેરનો મારગ સૂઝ્યો. [રડે છે.]

યશો:—માણ, તમે છાનાં રહો. મારામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તમને ભૂખ્યાં સૂવા નહિ દઉં હો માણ ! હું તમને કલાંની ગાંસડી લાવી આપીશ ને તમે બેઠાં બેઠાં ફાલજન: હું પાછો કપાસ પહોંચાડીને તમારા પૈસા લઈ આવીશ.

ડાશી:—અહોહો બાપા ! અમારી આંધળાની લાકડી ! તારો ગણ ક્યારે...

યશો:—માણ, ગુણુ તો પ્રભુના ગાંધવ્યે. તમે મુઝાશો મા. [ડાશી ઘરમાં જાય છે અને યશોધરા બાબુની ચોરડીને બારણે બંધ છે]

યશો:—ત્રિવેણી ખડેન ! એ ત્રિવેણી ખડેન ! કેમ છે ?

ત્રિવેણી:—[બહાર આવીને] પાછો તાવ ચડ્યો છે. અરેરે ! આજ રોટલા શી રીતે કરીશ ? હમણાં બહારથી આવશે ને બિચારા જીવ ખાશે શું ? હજી એનાં લુગડાંએ ધોવાણું નથી મેલે લુગડે ને કૂખ્યે પેટે એ તો નોકરીએ ચાલ્યા જશે.

યશો:—મારા ભાઈને ભૂખ્યા નહિ જવું પડે. મારે ત્યાં રસોઈ તૈયાર થવા આવી છે. તમે મુઝાવ્યો મા. અને ભનુ ક્યાં ?

ત્રિવેણી:—સૂઈ ગયા.

યશો:—કેમ અત્યારમાં ?

ત્રિવેણી:—મારા હાથનો સુંડલો એક માર ખાઈને.

યશો:—શીઠ માર્યો ?

ત્રિવેણી:—હ્રધ ! હ્રધ ! કરતો કળ્યે ચડ્યો હતો તેથી દાઝ ચડી ખડેન, શું કહે ?

યશો:—હ્રધ તો મેં લાવી આપ્યું હતું ને ?

ત્રિવેણી:—એ તો આપ્યું. પણ ચાખીને કહે કે એ તો ખાટું છે.

યશો:—[સ્વગત] હે પ્રભુ ! જે દેશમાં છોકરાં ભૂખથી ન સૂઈ શકતાં હોય

તેથી એને મારીને સૂવાડી દેવાં પડે, એ દેશની કમકથની કોને જાણે કહેવી ? ગામમાં હાંડા ને હાંડા દૂધ આવે, તેને કોણ તપાસનાર છે ? છોકરાનાં પેટમાં દૂધ નહિ પણ એકલો રોગજ રેડાય છે. અને એવી કમદશા પણ આ દૂધ ધીની નદીઓવાળા દેશમાં ! [પ્રકટ] હશે ખંડેન, ખીનું દુધ લાવી આપું ?

ત્રિવેણી:—કંઈ નહિ.

યશો:—કાં ?

ત્રિવેણી:—ખેજ પૈસા રહ્યા છે તે એની ખીડીઓ લાવી આપજો.

યશો:—દૂધ કરતાં ખીડી વધુ જરૂરની !

ત્રિવેણી:—શું થાય ખંડેન ! બિચારા લાયકાઓને તો ખારખાર કલાક કરખાનામાં કામ કરવું પડે, તેથી થાક ઉતારવા માટે જોઈએ જ ને ? દૂધ વગર છોકરાં ક્યાં મરી જાય છે !

યશો:—સારું ! સારું ! મરતાં નથી પણ જીવતાં મરેલાંજ છે. લાવો તમારી શીશી, દવા લાવી દઉં.

[શીશી લઈને યશોધરા જાય છે.]

પ્રવેશ ૩ જો.

[દિવાન સાહેબની ખાનગી કચેરી]

દિવાન:—તાડું નામ યશોધરા ?

યશો:—હા જી.

દિવાન:—તું હમણાં હમણાં બહુ તોફાનો મચાવે છે. એવો તારી સામે મારાં તમામ ખાતાનો પોકાર છે બાઈ !

યશો:—અ પ જેને તોફાનો કહો છો તેને હું ફરીયાદો કહું છું, સાહેબ.

દિવાન:—ગઈ કાલે તે દવાખાનાના કંપાઉન્ડરને છૂટી શીશી મારી, માથામાં જખમ કર્યો એ વાત સાચી છે કે નહિ ?

યશો: - હા; અને એ નિર્દય માણસે એક નાના બાળકની જનેતાનો જીવ લીધો તે વાત પણ સાચી છે.

દિવાન: - જીવ લીધો ? શી રીતે ?

યશો: - પૈસા વગર દવા ન આપી; અને વખતસર દવા ન મળવાથી મારી બચ્ચરવાળા પાડોશણ ન્યુમોનીઆમાં સપડાઈ મરી ગઈ; અને છોકરૂં પણ મુવેલી માતાની છાતી ચૂસતું ચૂસતું ઉઝીરી ગયું.

દિવાન: - એટલા માટેજ તે શીશીનો ઘા કર્યો ?

યશો: - એટલા માટે તો એને આપે ફાંસીનો હુકમ કરવો જોઈએ.

દિવાન: - પરમ દિવસે તે માણેક-ચોકના મેમણને કેમ છુરી મારી ?

યશો: - પુરૂષો જે સાંભળતાં કે આચરતાં નથી લાજતા, તે હું અબળા, કહેતાં લાજ મરૂં છું. મહારાજ, તમે કંઈ લેજો.

દિવાન: - બાઈ, રાજ્ય કરવામાં કંઈપના ન ચાલે, સ્પષ્ટ બોલો.

યશો: - સાંભળો ત્યારે; ફળીયાની નિરાધાર પાડોશણ છે: એનાં દીકરાનાં આંગળાં કપાયાં; એટલે મીલમાંથી એને રજા મળી છે એ ડોશી માટે મેં ઘરહુન્નર ગોળ્યો, અને મેમણની દુકાને દડીઓ કરવાના આંટલાં લેવા જતી. મેમણે મારા ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી; એનો જવાબ મેં ખંજરથી વાળ્યો.

દિવાન: - તો તમારે પોલીસમાં ફરીયાદ કરવી હતી

યશો: - ફરીયાદ ! બધી વાતમાં બસ ફરીયાદજ કર્યાં કરવી ? અબળા જાત ફરીયાદ કરવા જઈ શકે એવો શું આંહી સતજીગ ચાલે છે મહારાજ ? અને અબળાનું જીવતર એ શું રૂપીઆની થેલી છે, કે ફરીયાદ કર્યે પાછી મળે ?

દિવાન: - પણ તમારાથી ખંજર રખાયજ કેમ ?

યશો: - હજી તો એવો યુગ ચાલ્યો આવે છે કે જ્યારે મારી એકે એક ખેડેનની કમરમાં ખંજરો લટકશે.

દિવાન: - [સ્વગત] કેવી હિમ્મતવાન સ્ત્રી ! એનો તાપ નથી રહેવાતો. [પ્રકટ] અને તમે ચાર દિવસ ખેડાં રહેવેની ટીકીટ આપીસે શી ધમાલ મચાવેલી ?

યશો:—મહારાજ ! જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્ત્રીજાતિનું લોહી હળવું દેખાશે. એ બચ્ચાં કેડમાં લઇને એક બાઈ ધારાનગર જતી હતી. એને જીવાન છેકરો ત્યાં મરણ પથારીએ પડ્યો હતો. આઈ ગાડી ચુકે તો દીકરાનું મોઢું ન લાગે. વખત ભરાઈ ગયો. ટીકીટની બારી પણ ગાડી આવી ત્યારેજ ઉઘડી: અને પછી ટીકીટ માસ્તર કહે કે સળંગ ટીકીટ ન દઉં. એ બાઈના કાલાવાલા કાને પડત તો તમે પણ રડી જાત, મહારાજ !

દિવાન:—અમે રડીએ તો રાજ ન ચાલે; પછી શું થયું ?

યશો:—પછી શું ? મૂંઠે ટીકીટમાસ્તર સાથે વઢીને તેને સળંગ ટીકીટ અપાવી. બીજી બાજુ એક કોળી જાતની બાઈ ડબ્બાને બારણે બારણે ઢોડે, પણ ઉતાડ્યો ઢેઢ ! ઢેઢ ! કહીને ધકકે મારે. ત્રીજી બાજુ પોલીસના સાહેબનો સરસામાન ભરવા સાડ રેલ્વેવાળા અંતરીયાળથી ઉતાડ્યોને ઉતારી મેલી એક ડબ્બા ઉપર ‘રીઝર્વડ’ નું પાટીયું મારવા આવ્યા.

દિવાન:—અને તમે પાટીયું ફેંકી દીધું ?

યશો:—હા મહારાજ, સાંકળ પણ ખેંચી; અને જરૂર પડત તો એ જીન આડે પથારી પણ કરન !

દિવાન:—[સ્વગત] મારી રૈયતમાં આવી તાકાત જાગે, તો મારો કારભાર કેવો નિર્મળ ને કેવો સરલ થઈ જાય ! મારા મનોરથો પાર કરવા જાણે કેઈ શક્તિ અવતરી લાગે છે. વાહ પ્રભુ ! [પ્રકટ] અને તમે ઈજનેરનું અપમાન શા સાડું કર્યું ?

યશો:—અપમાન નથી કર્યું, આજીજીઓ કરી છે. મહારાજ તમારાથી એ બધું નહિ સમજાય. ફક્ત ચારજ દિવસ મારાં બા સાહેબને મારે ઘેર રહેવા મોકલો. પછી એને જાણ થશે કે આ રાજ્યની અબજાઓને નહાવા ધોવાનાં, પેશાબ ઝાડે જવાનાં અને અસૂર સવાર બહાર નીકળવાનાં શાં શાં સંકટો છે. એને એ સમજાશે, આપને નહિ સમજાય. આપ પુરૂષ છો.

દિવાન:—અમે પુરૂષ થયા એ શું અમારો અપરાધ છે ?

યશો:—ના, અમારા હૃતભાગ્ય છે.

દિવાન:—ઠીક, બાઓ, કલ્પ આ કરશો નહિ.

યશો:—મારાં બા સાહેબને તેડવાં ક્યારે આવું ?

દિવાન:—[હસીને] એ હું કહેવરાવીશ, બાઓ. [યશોધરા બય છે]

દિવાન:—[સ્વગત] છેકરી સાચું કહી ગઈ. સ્ત્રીભતિના સંતાપો હું મારી ઘોડાગાડીમાંથી બેઠો બેઠો નહિ સમજું પણ મારી સ્ત્રી જશે ખરી ? એનું અંતર બળે તો છે જ. એમાં પણ આ છેકરીનો સહવાસ એને પીગાળી નાખશે. કેવી પ્રતાપવંત કુમારિકા ! મને મારી ગયેલી દીકરી સાંભરે છે. બાણે એ જ ! હજી હું એને તાવી બેઠશિ, ને પછી મારી દીકરી કરી સ્થાપીશ.

પ્રવેશ ચોથો.

[યશોધરાનું ઘર: ઓરડામાં યશોધરા એકલી અગરબત્તી પ્રકટાવી નિરાકાર પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે. એના મુખમંડલ પર સ્ત્રી-ઉદ્ધારની ચાંદી આવતી ઉપાનાં અજવાળાં છવાયાં છે. ધીમે ધીમે પ્રભુ-પ્રાર્થના કરવામાં એ તદ્દતીન છે.]

રમ્ય મૂર્તિ નાથની શી દૃષ્ટિએ તરી રહી

દિવ્ય કાંતિ કાંત કેરી હૃદયમાં રમી રહી !

જેઉં વાયુમાં ઉડતી જેઉં વારિમાં તરતી

આસપાસે એ હસંતી જ્યાં ત્યાં વિલસી રહી-રમ્ય૦

[નેપથ્યમાં અવાજ થાય છે: “દોડો ! દોડો ! બળું છું, રે બળું છું !” બજનમાં ભંગ પડે છે. યશોધરા ચોકી ઉઠે છે. ત્યાં ગદાધર દોડતો આવે છે.]

ગદાધર:—[હાંફતો હાંફતો] જસુ ખંડેન ! જસુ ખંડેન ! લીલાવતી સળગી બય છે. દોડો, દોડો !

યશોદા:—લીલાવતી સજગી ! હાથ પ્રભુ ! પાપીઓએ આખરે સજગાવી ?
હોડો, હોડો !

[યશોદરા એમ ને એમ હોડે છે. નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.
થોડીવારે ગદાધર પાછો હોડતો આવે છે]

ગદાધર:—માલતી, ઓ માલતી ! આપણે રજગી પડ્યાં. [રડે છે]

માલતી:—[હોડતી આવીને] કેમ વીરા ? શું છે ?

ગદાધર:—જસુ ખંડેન બળી ગઈ.

માલતી:—હેં ! શી રીતે ?

ગદાધર:—લીલાવતી સજગી તેને ઓલવવા જતાં ! ઓ મારી ખંડેન !
ઓ ખંડેન !

માલતી:—છાનો રહે વીરા ! મુંઝા નહિ. હમણાં ખંડેનને આરામ થશે.
ક્યાં છે ? ચાલ તો.

[ત્યાં તો સામેથીજ બે ખાટલામાં બે દાઝેડી સ્ત્રીઓને સ્વયંસેવિકાઓ
ક્રીપાડી લાવે છે. એક યશોદરા છે. બીજી લીલાવતી છે. બન્ને હજુ જીવે છે.
પોલીસ ફાજદાર લીલાવતીના પતિને અને અન્ય સાસરીયાંને હુકીકત
પૂછે છે.]

પહેલો સીપાઈ:—સાહેબ, આ પેડી બળતી હતી તે સ્ત્રી લીલાવતી, અને
તેને બચાવવા જતાં પોતે સજગી ગયેલ આ બાઈ યશોદરા.

બીજો સીપાઈ:—અને આ લીલાવતીનો પતિ, સાહેબ !

ફાજદાર:—આ બાઈ કોણ છે ?

પતિ:—મારી સ્ત્રી હતી.

યશોદા:—[વેદનાભરપૂર સ્વરે] હતી ! ઓ ! બસ હતી કે !

ફાજદાર:—તું શાંત રહે બાઈ. હાં, તે એ શી રીતે સજગી ?

પતિ:—[ઠંડે કંઠે] પ્રાઈમસ સજગાવવા જતાં સાડકો દાઝ્યો જણાય છે.

ફાજદાર:—[લીલાવતી પ્રત્યે] હેં બાઈ ! તું શી રીતે સજગી ?

લીલાવતી:—એ સાચું કંઈ છે હું પ્રાઈમસ...

યશો:—[પાથારીમાંથી જોર કરીને બેઠી થઈ.] જૂઠું ! જૂઠું ! જૂઠું !
હું ચોલવા ગઈ ત્યારે આ પિશાચો એને સળગાવતાં ઉભાં હતાં.
બાઈ ઢોડતી હતી. પણ એ રોકી રાખતાં હતાં. ઓ....જૂઠી વાત !
આજ સવારે એ પાણી ભરવા જતી હતી ત્યારે પણ રડતી હતી.
મારી ભીંતે ઉભીને મને કહેતી હતી કે “જસુ ખેન ! આવજો !”

લીં નો પતિ:—એ બાઈ નકામી લવરી કરે છે. આપ જુઓ, પ્રાઈમસ
ત્યાંજ પડયો છે.

યશો:—ફોજદાર સાહેબ, એ પાછળથી મૂકેલો છે. એ બધી કપટગણ છે.
લીલીને રોજ માર પડતા. એના રૂદન સાંભળી અમે પણ સૂઈ
નહોતાં શકતાં.

લીલાલતી:—જસુખેન, શા સાડ મારી છેલ્લી ઘડી બગાડો છો ?

યશો:—તારી ઘડી બગાડું છું, તે બીજી તારા જેવી હજારો ખેનોની
ઘડી સુધારવા માટે લીલી ! તું હિંદુનારી છે. હું જાણું છું કે
તું પ્રભુની પાસે પણ જૂઠું બોલીશ. પણ તું યાદ રાખ હું તારી
સાથેસાથ પ્રભુના દરબારમાં પણ તારી વિરુદ્ધ સાક્ષી દેવા આવું
છું. ઓ ! ઓ ! ઓ ! [દિવાન દાકતર વગેરે અન્ય સહુ આવી
પહોંચે છે. દિવાનના હાથમાં ચંદ્રક છે.]

દિવાન:—યશોધરા ! દીકરી ! તને ચંદ્રક આપવા સભા ભરાણી છે.
અને શું પ્રભુને આવું કરવું ગમ્યું ?

યશો:—બાપુજી ! દુલાશો ના, મને તો પ્રભુજીએ અમૂલ્ય ચંદ્રકો દીધા છે.
આમ જીવોને ! [પોતાના શરીર પર પડેલા વસ્ત્રો ખતાવે છે.]

દિવાન:—સાચી વાત દીકરી ! ઇશ્વરને અમારી ઇર્થ્યા થઈ.

[દિવાન આંખો લૂછે છે]

યશો:—બાપુજી !

દિવાન:—બોલ બેટા !

યશોધરા:—છેલ્લી યાચના—

દિવાન:—કહે ખેન.

યશો:—સ્રીઓને નહાવા ધોવા ચાર નવા ઘાટ....

દિવાન:—ખીજું ?

યશો:—પાણી ભરવાની ચાર ટાંકી.

દિવાન:—પછી ?

યશો:—ખચ્ચાંને ખાતર, ગામના દૂધના સસ્તા ભાવ ખાંધી ઘેાઃ દૂધના સેળભેળ ઉપર બાપ્તો રખાવો...

દિવાન:—પછી જ્ઞેન !

યશો:—એકસો પથારીવાળું સુવાવડખાતું.

દિવાન:—કબૂલ. પછી ?

યશો:—રાજના નોકરોની વિધવાઓને અને અન્ય નિરાધાર વિધવાઓને નામતું જ નહિ, પણ પોષણ પૂરતું પેન્શન. બસ બાપુજી ! થઈ શકશે ?

દિવાન:—મારી સમાપ્ત થતી નોકરીને ટાણે એટલું પણ નહિ કરું તો ઈશ્વરને શો જવાબ દઈશ ? જ્ઞેન, હું બાપુ સાહેબને મનાવી લઈશ.

યશો:—ઠીક ત્યારે બાપુજી ! ભાઈ જ્ઞેનો ! રજા છે ?

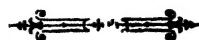
[એની પથારીને વળગી વળગી ડોશીઓ, સ્ત્રયસેવિકાઓ ને ખચ્ચાઓ વગેરે રડે છે.]

યશો:—ન રડો બાપુ, હું નથી મરતી. મારો પ્રાણ તમો સહુમાં ઠલવીને માત્ર માફ જોખીયું જ ચાલ્યું જાય છે. ન રડો.

ગદાધર ને માલતી:—જ્ઞેન, અમારું શું ?

યશો:—તમારું શું ? આખી વસ્તીમાં તમને તો ઘેરેઘેર જસુ જ્ઞેન મળી રહેશે. રડો ના બાપા ! અને ગદુ ! તું મોટો ઇજનેર થાજે હો ! મોટાં સરોવરો ખાંધજે. અરે ના, ના ! મારા બહાદૂર વીરા ! તું તો હનુમાનજીતિ જેવો બનીને આજે અનેક રાવણોના પંજમાં સપડા-એલી સીતામાતાની પુત્રીઓને છોડાવવા જઈશને ? અને માલતી ! તું સરસ્વતી બનીને આપણી જ્ઞેનોને સદા સુવિદ્યા આપજે હો ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! પ્રભુ !

[એના પ્રાણ છૂટી જાય છે. સહુ આંખો મીચી, હાથ જોડી, મૂંગી પ્રાર્થના કરે છે. પડહો પડો છે.]

પતંગિયાં

સંપાદક: જમુ દાણી-

પતંગિયાં એટલે કલ્પલ

પતંગિયાં એટલે તનમનાટ

પતંગિયાં એટલે બાલગીતો.

કલાલરી છપાઈ. સુંદર ચિત્ર.

૦-૧૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે ૦-૧૧-૦

બાલદર્શન

લેખક: પ્રેમયોગી.

બાલજીવન અને બાલમાનસનો અભ્યાસ-પરિચય.

૦-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે ૦-૯-૦

ઉલ્લાસ

નહાનાં બાળકાનાં પોતાનાંજ લેખોનો અને

ચિત્રોનો આ સંગ્રહ નવોજ છે.

આક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે.

૦-૪-૦

પ્રકાશક: શ્રી ન્યુ ઇરા સ્કુલ, મુંબઈ ૭.

પ્રિન્ટર્સ:—વી. પ્રભા એન્ડ કુ., મુંબઈ ૪.

By S. P. VARDE, at Prabhakar Press, Sandhurst Road.

